

Válasz Gángó Gábor, Hörcher Ferenc és Kontler László Lévai Csaba „James Madison és a rabszolgaság kérdése” című akadémiai doktori értekezéséről készített bírálataira

Mindenekelőtt szeretném megköszönni bírálóimnak az értekezésem elolvasásába és bírálataik elkészítésébe fektetett energiájukat és az arra fordított idejüket. A munkámra vonatkozó dicserő megjegyzéseiket is köszönöm, de egyetértek Gángó Gáborral, hogy a bírálatok legfontosabb funkciója, hogy „alkalmat nyújtson a szerzőnek arra, hogy a nyilvános vita során álláspontját védelmezze, jobban kifejtse, illetve adott esetben helyesbítse”. (7. o.)

Előljáróban azt szeretném leszögezni, hogy filozófus-eszmetörténész szakemberekként, bírálóm értekezésem eszmetörténeti aspektusát tárgyalták a legalaposabban és kevesebb figyelmet fordítottak arra a dimenzióra, amelyik azt vizsgálta, hogy James Madison rabszolgasággal kapcsolatos gondolatai és cselekedetei hogyan voltak összefüggésben azzal a rabszolgatartó gazdasági-társadalmi közeggel, amelyben rabszolgatartó gazdálkodóként, politikusként és politikai gondolkodóként élt és alkotott. Amint Gángó Gábor megjegyezte, „mivel... sem amerikanista, sem gazdaságtörténész nem vagyok, ha hasznossá akarom tenni magam a Tisztelt Bíráló Bizottság számára, az eszmetörténeti és elméleti jellegű részek bírálatának feladatát kell magamra vállalnom”. (3. o.) Bírálata elején Hörcher Ferenc is lényegesnek tartotta leszögezni, hogy „fontosnak tűnik viszont világossá tenni azt az eszmetörténeti nézőpontot, amelyből a dolgozatra tekintek”. (2. o.) S bár Kontler László bírálata elején nem emelte ki az eszmetörténeti aspektust, mint amely gondolatmenete vezérfonalául szolgál, kritikai észrevételei zöme mégis erre a területre vonatkozik. Úgy látom, hogy a bírálóm által megfogalmazott kritikák jelentős része azzal állt összefüggésben, hogy viszonylag kevesebb figyelmet fordítottak annak a dimenzióknak a vizsgálatára, amelyet dolgozatom egyik fő csapásirányának szántam.

Bírálatában Hörcher Ferenc megjegyezte, hogy értekezésem ambiciózus vállalkozás, „talán azt is lehet róla mondani, hogy túlságosan is az” (3. o.). Ebben sok igazság van, de választott megoldásom jobb megvilágítása érdekében, mindenekelőtt egy nagyon rövid kutatástörténeti vázlattal szolgállok. Eredeti elképzelésem az volt, hogy a 18. századi észak-amerikai brit gyarmatok négy nagyobb régiójának (Új-Anglia, a közép-atlanti térség, Felső-Dél, Alsó-Dél) nagyon eltérő rabszolgatartó rendszerei gazdasági-társadalmi viszonyainak bázisára építve mutatom be az említett nagy régiókat reprezentáló Alapító Atyák rabszolgasághoz való viszonyát. Új-Angliát John Adams, a közép-atlanti gyarmatokat

Alexander Hamilton és John Jay, a Felső-Délt George Washington, Thomas Jefferson és James Madison, az Alsó-Délt pedig Henry Laurens és fia John Laurens képviselte volna. Mindezt egy kötetbe foglalva szerettem volna bemutatni, de idővel be kellett látnom, hogy ez így túlságosan is nagy falat lenne. Mivel az egyes személyek felfogásának kidolgozásában Madison esetében jutottam leghamarabb a befejezés közelébe, úgy határoztam, hogy ennek részletesebben kidolgozott változatát választom akadémia doktori értekezésem tárgyául. Ezt az is erősítette, hogy úgy tapasztaltam, hogy az ő és a rabszolgasághoz fűződő viszonyát az egyesült államokbeli szakirodalom sem dolgozta fel olyan részletesen, mint ahogyan az Washington, Jefferson, vagy akár John Laurens esetében is megtörtént, a magyar nyelven rendelkezésre álló szakirodalomról már nem is beszélve.

Hörcher Ferenc és Kontler László is felvetette, hogy az összehasonlításba nem déli Alapító Atyákat is érdemes lett volna bevonni (4. o., 7. o.). Az imént vázolt nagyobb távlatú terv keretében a többi kiválasztott Alapító Atya – főként Jefferson és Washington, de Alexander Hamilton, John Adams és John Laurens – nézetei összefoglalásában is jelentős eredményeket értem el, melyek egy részét már publikáltam is. Közülük John Adams és Alexander Hamilton új-angliai, illetve New York-i illetőségű volt, vagyis tisztában vagyok a déli, felső-déli régióból kitekintő összevetés hasznosságával és fontosságával, de értekezésem már így is tekintélyesre sikeredet terjedelmét nem kívántam tovább feszíteni és ezért a Felső-Délen belüli összehasonlításra korlátoztam magam.

Utólag visszagondolva, Madison felfogásának középpontba állítása nem biztos, hogy a legszerencsésebb választás volt, mert például Thomas Jefferson esetében olyan témákra is nagyobb hangsúlyt tudtam volna helyezni, amiket opponenseim hiányokként vetettek fel. Ő ugyanis sokkal részletesebben fejtette ki véleményét az afroamerikaiak faji, biológiai értelemben vett alacsonyabb rendűségére vonatkozóan és azokhoz a korabeli „kardinális” vitákhoz is sokkal közvetlenebb módon kapcsolódott, amelyek – hogy Kontler Lászlót idézzem – „az emberrel, az embernek a természet világában elfoglalt helyével és az emberi fajokkal kapcsolatosan” kibontakoztak (3.o.). Jefferson jól ismerte és közvetlen módon reflektált jó pár olyan szerző munkásságára, akiknek említését Madisonnal összefüggésben Kontler László hiányolta. Ilyen volt Hume, Lord Kames, vagy Linné, de leginkább Buffon. Ez jelentős részben abból adódott, hogy Jeffersont érdekelték a természettudományok, különösen a botanika és az állattan, Buffon esetében pedig hatalmas szellemi és fizikai energiákat fektetett a francia tudós degenerációs elméletének cáfolatába, amely szerint az Újvilágban található élőlények kisebbek és alsóbb rendűek az Óvilágiakhoz képest. A *Jegyzetek Virginia államról* című könyvében 13

oldalán keresztül igyekezett cáfolni Buffon elméletét. Két nagy táblázatban hasonlította össze egymással a mindkét kontinensen élő állatok méretét azt igazolandó, hogy az amerikai változatok semmivel sem kisebbek, mint az európaiak. Érvelésében egészen annak feltételezéséig is elment, hogy a mamutok még az ő korában is éltek a mai Kanada északi partvidékén, amit a francia tudós aligha tudott volna bármilyen európai állatfajjal ellensúlyozni. Amikor 1784 és 1789 között az Egyesült Államok kereskedelmi megbízottjaként majd követeként Párizsban tevékenykedett, Jefferson találkozott Buffonnal akinek teljes meggyőzése céljából egy hét láb magas, Vermontból származó amerikai jávorszarvas tetemet hozatott át Franciaországba, amit a francia tudós is megmutatott, aki állítólag megígérte, hogy műve újabb kiadásában revideálni fogja az amerikai élőlények degenerált voltára vonatkozó nézeteit. Erre azonban már nem került sor, mert Buffon 1788-ban elhalálozott.

Kontler László azt is felvetette, hogy Madison afroamerikaiakra vonatkozó felfogását nem illesztettem be „az emberi nem egységességének és sokféleségének” kérdéséről a 18. században kibontakozott vita kereteibe, amelyik többek között arról szólt, hogy „hol, milyen kritériumok szerint húzható meg a határ az ember és az emberszabású majmok között” (4. o.). Jefferson ehhez a kérdéshez is közvetlenebbül kapcsolódott. A már említett *Jegyzetek Virginia államról* című munkájának XIV. fejezetében, amelyikben először fejtette ki az afroamerikaiak biológiai értelemben vett alacsonyabb rendűségére vonatkozó hipotézisét, azt írta, hogy az utóbbit az is igazolja, hogy „az orángután (amit a korban általában az emberszabású majmok gyűjtőneveként használtak – L. Cs.) egyértelműen a fekete nőt részesíti előnyben saját nőtényeivel szemben”. Ezzel azt kívánta igazolni, hogy egy, a fehér emberektől különböző, náluk alacsonyabb rendűnek tekintett faj, az orángutánok képviselői, előnyben részesítik szexuális kapcsolatok létesítését, a velük egy szinten lévő – vagyis a fehérekhez képest alacsonyabb rendű – fekete faj képviselőivel.

Jefferson ahhoz a korabeli vitához is közvetlenül hozzászólt, amelyik a monogenezis, illetve a poligenezis elméletéről, vagyis arról bontakozott ki, hogy a teremtés egyetlen, egyszeri hirtelen aktusként vagy időben elhúzódó folyamatként ment végbe. Hume és Lord Kames erre vonatkozó nézeteinek ismeretében az utóbbi, vagyis a mellett tette le voksát, hogy a teremtés – az emberi faj teremtését is beleértve – időben elhúzódó folyamat volt. Ezen elmélet alapján juthatott arra a következtetésre, hogy a feketék, illetve a fehérek és az indiánok közötti jelentős eltérések oka abban rejlik, hogy a feketék teremtésére a teremtés első fázisában került sor az utóbbi két csoporttal szemben. Jefferson azzal a kérdéssel is részletesen foglalkozott, hogy a feketék rendelkeznek-e erkölcsi érzékkel, s hogy ennek milyen jelentősége lehet az emberi

fajok közötti különbségek kialakulásában. A harmadik elnök mindezekkel kapcsolatos felfogásáról még egy 2001-ben megjelent tanulmányomban részletesen foglalkoztam, illetve, magyar nyelven Vajda Zoltán is számos tanulmányt közölt erről a problémáról.¹

Mindez azonban Thomas Jeffersonra, nem pedig James Madisonra vonatkozik, én pedig nem kívánom a harmadik elnök felfogására vonatkozó ismereteimmel elhárítani Kontler Lászlónak a negyedik elnökre vonatkozó kérdését, nevezetesen, hogy az utóbbi ismerte-e az imént emlegetett szerzőket és nézeteket, s hogy azok hatottak-e az afroamerikaikra vonatkozó gondolkodására.

Madison ismerte Linné és Buffon felfogását. Az 1784 és 1789 között Párizsban tartózkodó Thomas Jefferson rendszeres könyvküldeményekkel látta el barátját, s ezek között Linné fő műve is ott szerepelt. Irataiból azonban nem derül ki, hogy ténylegesen mennyire mélyen ismerte a svéd tudós nézeteit. Ami Buffont illeti, az első rá való utalás 1780-ból származik Madison levelezésében, amikor is a vele megegyező nevű unokatestvére, a virginiai Episcópális Egyház első püspöke arról tájékoztatta, hogy természettörténeti előadásokat kíván tartani a The William and Mary College-ban, amelyiknek akkoriban ő volt az elnöke, s hogy ezeket Buffon nézeteire kívánja alapozni. Jefferson és Madison már akkor kicserélték gondolataikat a francia tudós felfogásáról, amikor 1783-ban mindketten a Konföderációs Kongresszus tagjai voltak. Jefferson, Buffon 53 év alatt elkészült és a végén már 90 kötetre rúgó nagy munkájának első kiadását 1785-ben postázta barátjának Virginiába, majd kiegészítő köteteket és a Buffon munkásságát illusztráló festett metszeteket is küldött neki. Ekkori levelezésükben a kötetek tartalmát is rendszeresen megvitatták, de eszmecseréik leginkább Buffon degenerációs teóriájának megcáfolása körül forogtak. Egy 1786. március 16-án kelt levelében Madison arról tájékoztatta barátját, hogy megkapta Buffon legutóbbi köteteit, s hogy a tavasz folyamán több ideje lesz arra, hogy áttanulmányozza őket. E behatóbb vizsgálódás eredménye lett a *Jegyzetek Buffon Természettörténetéről* című terjedelmes, több, mint 20 oldalas kézírata, ami lényegében a francia tudós degenerációs elméletét tartalmazó kötetek részleges fordítását és kommentálását jelentette. Jeffersonhoz hasonlóan, ő is olyan összehasonlító táblázatokat igyekezett készíteni, amelyekből az derült ki, hogy az Amerikában élő fajok nem kisebbek vagy degeneráltabbak az Óvilágban élőkhöz képest. Az egyik szomszédját arra is megkérte, hogy gyűjtsön neki olyan vadmacska és róka bőröket, csontokat

---

¹ Lévai Csaba: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos” (Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája), *Aetas*, 2001/1. 5-26. o.; Vajda Zoltán: *A szeretet köztársasága – A szentimentalizmus hatása az Amerikai Egyesült Államok korai időszakának politikai gondolkodásában*, Debrecen, 2017. 97-154. o.

és fogakat, illetve hikori dió terméseket és más olyan növényi magokat, amelyek segítségével még hatásosabban cáfolható Buffon elmélete.

Arra a kérdésre, hogy ezt a természettudományos érdeklődését egész életműve szempontjából mennyire tekintette fontosnak, a negyvennégy évvel később, 1830 decemberében keletkezett néhány oldalas életrajzi vázlata adhat némi támpontot. Ebben arról számolt be, hogy az 1786 tavaszán keletkezett szabad idejében délelőttönként jogi ismereteit igyekezett felfrissíteni, míg a délutánokat „különféle olvasmányoknak”, köztük Buffon műveinek szentelte. Ekkor úgy látta, hogy a francia tudós nézetei „néhány tekintetben, noha fantáziadúsak, sőt abszurdak is, más vonatkozásokban nagyon is vonzóak, különösen sajátos, elbűvölő ékesszólásuk tekintetében. A zoológiára vonatkozó kötetek tanulmányozása során a keze ügyébe eső dolgokat használva (ti. Madison, aki egyes szám harmadik személyben írt magáról – L. Cs.), összehasonlító jegyzeteket készített azokra a mindenféle négylábú állatokra vonatkozóan, amelyek ugyanazt a nevet viselik (ti. mint az európai fajok – L. Cs.), vagy hasonlítanak az európaiakhoz. Iratai között jegyzetek találhatók a részletekre vonatkozóan, amelyek kis mértékben segíthetik egy tudományosabb és szisztematikusabb megfigyelő munkáját”. Az, hogy az élete végének közeledtét érző politikus e néhány oldalas, az utókornak szánt önéletrajzi vázlatába befoglalta az ügyet arra utal, hogy fontosnak tartotta azt. Ugyanakkor, azt is világosan kifejezte, hogy csak afféle tudományos kirándulásnak tekintette, nem pedig valamiféle komoly tudományos vállalkozásnak. Az amerikai kontinens és az Egyesült Államok becsületének megmentése mellett, az ügy mellett szenvedélyesen elkötelezett barát, Jefferson hatása is szerepet játszhatott abban, hogy idejét és energiáját rászánta erre a vállalkozásra. Későbbi életében azonban már nem adta ilyesmire a fejét.

Ami a Kontler László által feltett kérdéssel összefüggésben mind ebből igazán lényeges az, hogy Buffon munkásságának ez a része volt az, amelyet Madison igazán ismert, s amelyik hatással volt rá. Irataiban azonban nem mutatható ki annak hatása, hogy Buffonnak vagy más korabeli természettudósnak az emberi faj egységére vagy az ember és az emberszabású majmok közötti határvonalra vonatkozó nézetei hatottak volna rá az afroamerikaiakra vonatkozó felfogása megfogalmazása során. Én legalábbis nem akadtam ennek nyomára.

Madison a Kontler László által szintén említett Lord Kames és David Hume munkásságát is jól ismerte. Különösen igaz ez Hume-ra és a skót felvilágosodás más szerzőire, akiknek a nézetei John Witherspoon és mások közvetítése révén már a College of New Jersey-ben nagy hatást gyakoroltak rá. Madison azonban a fentebb említett természettudományos kirándulás ellenére sem volt olyan polihisztor érdeklődésű gondolkodó, mint Jefferson, ami azt

jelenti, hogy a fentebb említett teoretikusok nézeteinek azok az elemei keltették fel leginkább az érdeklődését, amelyek a szűkebb értelemben vett politikai gondolkodásukra, egy jól működő politikai rendszer létrehozására vonatkoztak. Ezért aztán az elméleti jellegű munkáiban is leginkább ezen problémák tárgyalására koncentrált, s ezek vonatkozásában támaszkodott Hume vagy Kames műveire. Jó példa erre a *National Gazette* számára 1791 végén írt, *A hazai rabszolgaság hatása a kormányzatra* című írása, amelyben arra a következtetésre jutott, hogy a rabszolgaság széleskörű megléte miatt az Egyesült Államok déli államai nem demokráciák, hanem arisztokráciák. Vagyis a rabszolgaság kérdését a politikai rendszer jellegének megítélése szempontjából vizsgálta és kevesebb figyelmet fordított azokra a kérdésekre, amelyek a fentebb említett vitákban felmerültek. Életének kései szakaszában jobban előtérbe kerültek nála ezek a problémák, de a Missouri válság idején, a virginiai alkotmányozó konvención vagy a nullifikációs vita alkalmával is az Unió fenntartása, a politikai rendszer stabilitásának biztosítása maradt politikai gondolkodása és cselekvése középpontjában.

Douglas Adair 1957-ben publikált úttörő jelentőségű tanulmányának megjelenése óta széleskörűen elfogadottnak számít, hogy a sokak által Madison legeredetibb politikaelméleti művének tartott írására, a *Föderalista* 10. esszéjére döntő hatással volt David Hume gondolkodása, különösen az *Egy tökéletes köztársaság terve*, illetve *A pártokról – általában*, és a *Nagy-Britannia pártjairól* szóló esszéi. A későbbi kutatás jelentősen árnyalta, Hume hatásának mibenlétét Madison e fontos munkájára, de számunkra jelen pillanatban nem is ez a fontos, hanem az, hogy irataiban nem találtam utalást *A nemzeti sajátosságokról* szóló Hume esszé nevezetes f jelzésű jegyzetére, amelyben a skót gondolkodó nagyon hasonló nézeteket fejtett ki a feketék tulajdonságairól azokhoz, amelyeket Jefferson fogalmazott meg a *Jegyzetek Virginia államról* című könyvében. Hume úgy látta, hogy a természet tett különbséget a fehérek és a feketék között, s ő is az összehasonlító módszert alkalmazta annak igazolására, hogy az Európában élő, ott felnőtt szabad feketék sem adták semmi jelét annak, hogy magasabb szellemi teljesítményekre lennének képesek, pedig „miközöttünk előfordul, hogy alacsony származású, képzetlen emberek felküzdik magukat és bármilyen hivatás terén sikereket érnek el”. Vagyis úgy látom, hogy Hume munkásságának a Kontler László által feltett kérdésekre vonatkozó része nem gyakorolt hatást Madison afroamerikaiakkal kapcsolatos gondolkodására, vagy legalábbis én nem jutottam annak nyomára.

Kontler László másik „eszmetörténeti vonatkozású fontos kritikai észrevétele” értekezésem módszertani alapozását érinti. Egyrészt azt veti fel, hogy „a szerző elmulasztja annak megvilágítását, hogy (Max) Weber több, mint egy évszázados nézetei miatt

érvényesebbek számára, a korszerűbb társadalomtörténeti iskolákénál, vagy hogy nem veszi tekintetbe a szintén bő fél évszázados Dunn-Skinner-Pocock elmélet címére intézett bőséges kritikát” (2. o.). Az utóbbi észrevételt Hörcher Ferenc is megfogalmazta, azzal kiegészítve, hogy nem csupán a cambridge-i iskola első generációja képviselőinek felfogását érték erős bírálatok, hanem részben ezek hatására, az idők során Pocock, Skinner vagy Dunn felfogásában is jelentős változások következtek be, s hogy ezekkel értekezésemben nem vettem számot. E változások lényegét bírálóm abban látta, hogy az iskola mindhárom említett alapító atyja elkötelezte magát valamilyen politikai filozófiai álláspont mellett, illetve, hogy „mára már nehezen tartható” az alapítók azon állítása, „hogy lehetséges valamifajta elfogulatlan semleges eszmetörténeti rekonstrukció” (1-2. o.).

Kezdjük Kontler László Max Weber időtállóságára vonatkozó megjegyzésével. A történészek is emberek, akik nem tudják függetleníteni magukat azoktól a szellemi impulzusoktól, amelyek történészé érésük folyamatában jelentős hatással voltak gondolkodásukra. Én még ahhoz a generációhoz tartozom, amelynek meghatározó élményt jelentettek Weber 1970-es, 1980-as években magyarul megjelent munkái. *A protestáns etika* teljes magyar fordítása akkor látott napvilágot, amikor elkezdtem az egyetemi tanulmányaimat, a *Gazdaság és társadalom* nagy sorozatának publikálása pedig akkor indult el, amikor befejeztem azokat. Magyar-történelem szakos tanári diplomám megszerzése után az 1990-es évek elején az ELTE-n szociológus diplomát is szereztem, s az ott kapott élmények tovább erősítették bennem a német társadalomtudós hatását. Mindez természetesen mentségül nem, legfeljebb csak magyarázatként tud szolgálni. Tisztában vagyok azokkal a kritikákkal, amelyek Weber általam módszertani kiindulópontnak tekintett gondolataival kapcsolatban megfogalmazódtak. Ennek megfelelően, eredeti elképzelésem az volt, hogy a történelmi makro- és mikrostruktúrák, illetve az egyéni cselekvések viszonya vonatkozásában egy frissebb elméletet, Reinhart Koselleck *Elmúlt jövő – A történelmi idők szemantikája* című könyve második részének megfelelő gondolatait is felhasználom elméleti bevezetőm megfogalmazásakor. Ettől végül amiatt tekintettem, el, mert úgy éreztem, hogy Weber és Koselleck elméletének egymás melletti szerepeltetése árnyaltabbá tenné ugyan érvelésemet, viszont még tovább feszítené a már amúgy is nagyra nőtt terjedelmi kereteket. Ezzel együtt úgy vélem, hogy azt, hogy egy szöveg milyen tekintetben szolgálhat szellemi iránytűként a történész számára, nem feltétlenül a megírása óta eltelt évek száma határozza meg. Természetesen azt is megígérem, hogy az értekezés esetleg publikálendő változatában pótolni fogom ezt a hiányosságot.

Ami Kontler Lászlónak és Hörcher Ferencnek a cambridge-i eszmetörténeti iskolát ért kritikák recepciójának elmulasztására vonatkozó megjegyzéseit illeti, részben igazat adok bírálóimnak. Igaz, hogy nem akadémiai doktori értekezésemben, hanem a 2003-ban megjelent első monográfiámban meglehetősen részletesen tárgyaltam azokat a bírálatokat, amelyek az amerikai forradalom eszmetörténeti háttérével kapcsolatos vitában a cambridge-i iskola módszertani felfogásával, de főként Pocock nézeteivel kapcsolatban az 1970-1990-es években megfogalmazódtak.² Elismerem, hogy könyvem megjelenése óta újabb több, mint két évtized telt el, s azt is, hogy akkor messze nem érintettem a cambridge-i iskola teljes munkásságával kapcsolatos kritikákat. Ezt értekezésem esetleges publikációja alkalmával igyekszem pótolni. Hörcher Ferenc arra vonatkozó megjegyzésére, hogy a cambridge-i alapítókát ért kritikákat és az ő véleményváltozásait figyelmen kívül hagyva „leragadtam” azon elképzelésük mellett „hogy lehetséges valamifajta elfogulatlan semleges eszmetörténeti rekonstrukció”, a későbbiekben válaszolok (2. o.).

Kontler László azt is észrevételezte, hogy Madison szövegeinek elemzése során nem igazán érvényesítettem a gyakorlatban a cambridge-i iskola azon elméleti-módszertani megfontolásait, amiket elméleti bevezetőmben John Dunn tanulmánya alapján beharangoztam. Bírálóm leginkább azt kifogásolta, hogy „az értekezésben legfeljebb implicit módon, szórványosan és korlátozottan találkozhatunk olyan elemzéssel, amely arra kérdez rá, hogy Madison rabszolgasággal, rabszolgatartással kapcsolatos »szókincse«, fogalmazásmódja, nyelvi fordulatai miképpen táplálkoznak (ha táplálkoznak) pl. a korabeli etnográfiai, antropológiai, természethistóriai, morálfilozófiai stb. irodalomból, vagy miképpen hozhatók párbeszédbe Madison politikai »beszédmódjával«” (3. o.).

Erre a kritikára a fentiekben részben már válaszoltam, amikor Madisonnak a korabeli természethistóriai és antropológiai felfogásokhoz való viszonyát ismertettem. Elismerem ugyanakkor, hogy opponensemnek a nyelvi megformáltság részletes vizsgálatának elmulasztása tekintetében jórészt igaza van. Mégis két egymással összefüggő dolgot tudok mentségemül felhozni. Az első, hogy értekezésem egyik központi eleme annak a tágabban értelmezett gazdasági-társadalmi környezetnek a Madison rabszolgasággal kapcsolatos gondolkodására gyakorolt hatása volt, amelyben politikusként élt és alkotott. Jelentős mértékben erre a problémára koncentráltam, s ennek során valóban háttérbe szorult Madison szűkebb értelemben vett politikai nyelveinek elemzése, amelyek természetesen szintén

---

² Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréől* (Budapest, 2003.)

bonyolult kapcsolatban vannak a gazdasági-társadalmi makrostruktúrákkal. Elfogadom, hogy Madison szókinccsének és nyelvhasználatának vizsgálata nem kellő mértékben és nem egyenletesen jelent meg értekezésemben, de azért munkámnak olyan részei is vannak, ahol ez nagyobb szerepet kapott. Ilyen például a Missouri válság idején írott Johnathan és Mary Bullról írott allegorikus példázatának analízise. A másik, ami melegségemül szolgálhat, hogy Madison szövegeinek elemzésekor John Dunn elméleti-módszertani bevezetőmben „mankóként” felhasznált tanulmánya négy alapvető kérdésének megválaszolására törekedtem:

1. Mit akar mondani szövegével a szerző a saját korában?
2. Mit árul el a szöveg a társadalomról, amelyben szerzője élt?
3. Mit jelentett a szöveg azoknak, akik keletkezésekor vagy azt követően olvasták, és miért éppen azt jelentette, nem pedig valami mást?
4. Mit jelentenek a politikaelmélet történetének jelentős szövegei itt és most – nekünk?

Ezeket a kérdéseket jelentős mértékben a Madison és az őt körülvevő gazdasági-társadalmi makrostruktúra és a rabszolgaságról megfogalmazott nézetei összefüggésrendszerében igyekeztem megválaszolni. Elsősorban annak bemutatására törekedtem, hogy tartalmi értelemben mit mond a szerző, s kevésbé annak elemzésére, hogy mindezt hogyan mondja. A két dolog természetesen elválaszthatatlan egymástól, s meg is határozzák egymást. Ez a törekvés a második kérdés vonatkozásában jelentkezett a legegységelműbben, hiszen ebben az esetben arra voltam kíváncsi, hogy Madison különböző időpontokban keletkezett szövegei mit mondanak el annak a rabszolgatartó társadalomnak a változásairól, amelyben élt. Ezzel összefüggésben, az első kérdés tekintetében elsősorban azt igyekeztem megfogalmazni, hogy a saját kora egyes politikai vitáiban – például a Missouri válság vagy Virginia 1829-1830-as alkotmányozó konvenciója alkalmával – milyen álláspontot fogadott el és támogatott Madison. Ennek során – a harmadik kérdéssel összefüggésben – annak bemutatására is nagy hangsúlyt helyeztem, hogy kortársai hogyan értelmezték Madison mondanivalóját, s hogy ezek az értelmezéseik mennyire voltak összhangban a negyedik elnök szándékaival. E szempontok elemzésére részletesen kitértem az 1787. évi alkotmányozó konvenció, a Missouri válság vagy az 1829-1830-as virginiai alkotmányozó gyűlés bemutatásakor. A negyedik kérdésre vonatkozó válaszomat értekezésem végén igyekeztem megfogalmazni s az ezzel kapcsolatos kritikákra később reflektálok. Kontler Lászlónak és Hörcher Ferencnek igaza van abban, hogy Dunn és általában a cambridge-i iskola módszertani eljárásait az elmúlt évtizedek során erőteljes kritikák érték, s amint arra fentebb már utaltam, értekezésem esetleges publikációja esetén ezeket, illetve Madison politikai beszédmódjainak elemzését igyekszem munkámba beépíteni.

Kontler László azzal kapcsolatos kritikáját is részben jogosnak tartom, hogy a szerző „kivételes felkészültséggel támogatott ambíciója következtében némileg összerosódtak a tárgya és mondanivalója szempontjából lényeges és – érzésem szerint – mellékes elemek, s így olykor szem elől téveszthető okfejtésének gerince” (4. o.). Ezzel a problémával magam is tisztában voltam s értekezésem bevezetésben erre igyekeztem is felhívni olvasóim figyelmét. Ha viszont mindez így volt, akkor miért nem törekedtem arra, hogy változtassak ezen a helyzeten? A változatosság kedvéért, ezt a kérdést is egy tágabb, az egyetemes történelemmel kapcsolatos hazai kutatások összefüggésrendszerébe illesztve igyekszem megválaszolni. Egy Magyarországon egyetemes történelemmel foglalkozó történész azért is ír és publikál magyar nyelven, mert azt szeretné, hogy az adott kérdéstről az itthoni szakmai – és esetlegesen a tágabb – közvéleményben árnyaltabb kép alakulhasson ki, aminek a magyar történelem egyetemes történelmi kontextusban történő értelmezésére is lehet hatása. Mivel tudatában van annak, hogy az általa tárgyalt problémáról magyar nyelven a legtöbb esetben csak nagyon korlátozott ismeretek állnak rendelkezésre, arra törekszik, hogy annak háttéréről is információkkal szolgáljon olvasóinak. Ez viszont bizonyos fokú „elkalandozást” eredményez az eredeti, szűkebben értelmezett problémától. Ez vezetett oda, hogy például a nullifikációs válság esetében, – Kontler László megfogalmazásában – „az értekezés szempontjából ennek ismét van egy olyan következménye, hogy Lévai nem kerülheti meg azon politikai viták részletes rekonstrukcióját, amelyek összefüggésében a rabszolgaság kérdése valamiképpen felmerült” (7. o.). Bírálóm joggal mutatott rá, hogy a nullifikációs problémának „a rabszolgaság kérdéséhez... annyiban volt köze, amennyiben a »szekcionális« ellentétek manifesztálódtak benne”, s hogy magam is elismertem, hogy „a nullifikációs válság csak áttételesen érintkezett a rabszolgaság problémájával” (7.o.). Ez igaz, de a nullifikációs válság nemcsak abban a tekintetben volt hatással Madisonra, hogy végzetes veszélyforrást látott benne fő politikai műve az Unió fennmaradása szempontjából, hanem a rabszolgaságról alkotott felfogását is jelentős mértékben megváltoztatta. Ezt követően vállalta el nyíltan a Kolonizációs Társaság elnöki posztját és jutott el olyan megfogalmazásokig, hogy a felszabaduló rabszolgáknak nem is feltétlenül szükséges elhagyniuk az Egyesült Államok területét. Vagyis, a nullifikációs krízisben nem csupán az Unió politikai konstrukcióját fenyegető veszélyforrást látott egy általánosabb politikai szinten, hanem az, egy sokkal személyesebb szinten, saját rabszolgasággal kapcsolatos nézeteinek részleges revideálására is készítette. Abban már alighanem igaza van bírálómnak, hogy ezt a kifejtést nem feltétlenül ekkora terjedelemben kellett volna megtennem, de ebben megint csak a fentebb kifejtett szempontok vezéreltek.

Az egyetemes történelemmel foglalkozó magyarországi historikusok szakmai pozíciójának elemzésével kapcsolatban érdemes megvizsgálni Gángó Gábornak azt a megjegyzését, hogy értekezésem szövege alapján nehezen dönthető el, hogy az kinek is íródott. Ki a célközönsége? Bírálóm úgy találta, hogy művem nem a szakmának szól, „hiszen az értekezés eredményei nem a szakirodalom állására vetítve jelennek meg”, a szerző pedig „a következtetéseket átengedi a szakirodalomnak, nem ritkán megelégedve az egymással vitázó nézetek puszta ismertetésével” (2. o.). Bírálóm végül arra a következtetésre jutott, hogy „talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy az értekezés jelen formájában az opponenseknek van írva” (2. o.) Ezt alátámasztandó Gángó Gábor azt is megjegyezte, hogy hivatkozásaim jelentős része internetes linkekre, azon belül pedig teljes dokumentumokra mutat, „amelyen belül az opponensnek kell kikeresnie az idézet eredetijét; rosszabb esetben regisztrációt és/vagy fizetést igénylő oldalra mutatnak, amely esetben nem várható el a bírálótól, hogy hozzáférjen a dokumentumhoz”. E probléma megszüntetése érdekében pedig nem minden esetben közöltem az eredeti nyelvű szövegeket értekezésemben.

Azt hiszem, hogy a Magyarországon egyetemes történelemmel foglalkozó történészek fenti dilemmái egy magyar nyelvű egyetemes történeti témájú szaktudományos értekezés nyelvezetének alakulására is jelentős hatással vannak. Amennyiben egy ilyen történész a szélesebb közönséget is el kívánja érni, nemcsak járulékos háttérismereteket kell nyújtania, hanem a szaktudományos nyelvezeten és apparátuson is lazítania kell, úgy azonban, hogy az ne menjen a tudományos hitelesség rovására. Nem könnyű megfelelni ennek a többirányú kihívásrendszernek, ami nem is mindig sikerül. Ez a helyzet is szerepet játszott a bírálóm azon véleményének kialakulásában, hogy munkám nem a szakmának és nem is a szélesebb közönségnek szól.

Kezdjük bírálóm azon megjegyzésével, hogy értekezésem azért nem a szakmának szól, mivel „nem ritkán” megelégedtem az egymással vitázó nézetek „puszta ismertetésével” (2. o.). A „nem ritkán” kifejezés alkalmazásával Gángó Gábor maga is utalt arra, hogy ezt a gyakorlatot nem kizárólagosan követtem és ígéretet tehetek arra, hogy publikálás esetén erre még nagyobb hangsúlyt helyezek majd. Szerinte értekezésem szélesebb közönség számára történő hozzáférését pedig olyan „elidegenítő megoldásokkal” nehezítettem meg, hogy a szóismétlések elkerülése végett, néha Madison helyett a „negyedik elnök”, vagy John Dunn helyett a „brit szakember” kifejezéseket alkalmaztam, de mivel ezt elég gyakran tettem, ezekkel is csak erősítettem egyfajta „stiláris monotónia” kialakulását, s ezt a helyzetet csak tovább súlyosbította olyan „kollokvialis” kifejezések használata, mint hogy „mi volt a krimi

slusszpoénja”, a főszövegben behúzottan szereplő hosszú szakirodalmi „citátumokról” nem is beszélve (2-3. o.).

A magam részéről, értekezésem egyes szereplőinek más-más néven történő megnevezését nem tudálékosságnak, hanem éppen a „stiláris monotónia” megtörésének szántam, mivel azt gondoltam, hogy egy művelt olvasó számára nem jelenthet gondot a neveket közvetlenül nem tartalmazó változatok dekódolása. Azt pedig végképp nem tudom, hogy az egy-egy főszereplő nevének többszöri említéséből adódó „stiláris monotóniát” hogyan másként lehetett volna elkerülni. Az olyan fordulatokat pedig, hogy „mi volt a krimi slusszpoénja”, szintén a közérthetőséget erősítő, s a szövegbe talán némi humort is becsempésző elemnek, nem pedig olyan „kollokvialis kifejezéseknek” szántam, amelyek vulgáritásukkal megtörik tudományos értekezésem nyelvezeti egységét. A „főszövegben behúzottan idézett hosszú szakirodalmi citátumokat” pedig a korábban említett, általam szükségesnek tartott bővebb szakirodalmi háttérismeretek miatt tartottam fontosnak.

Sajnálom, hogy e szándékaimat Gángó Gábor nem tudta dekódolni, s ezekben az effektusokban „elidegenítő megoldásokat” vélt felfedezni. Bírálataiban maga is alkalmazta azt a megoldást, amit nekem hibaként rótt fel. Abban a mondatában, amelyben a „főszövegben behúzottan idézett hosszú szakirodalmi citátumokról” írt, a „citátum” kifejezést az „idézet” kifejezésben szereplő „idézet” szó elkerülése érdekében alkalmazta, amire szintén azt mondhatnánk, hogy idegen és régies jellege miatt, elidegenítő jelentéstartalommal bír. Ráadásul, *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint a fenti értelme mellett „bírótság elé idézést, illetve az ezt tartalmazó iratot” is jelent, például valaki „a törvényszéktől citátumot kapott”. Ez a jelentéstartalom pedig még tovább növelheti az elidegenítő hatást, arról nem is beszélve, hogy a kifejezés használata ebben az összefüggésben irreleváns, amennyiben bírálóm mondatában tudományos szakirodalmi idézetekre utalt, s – legalábbis az én nyelvérzékelem szerint – a „citátum” szó ma már ironikus, pejoratív jelentéstartalommal is bír. Ebben az esetben bírálóm hiányosságként róta fel a „hosszú szakirodalmi citátumokat”, ahogyan azt is, hogy az online elérhető linkekre mutató hivatkozásaimban nem közöltem hosszabban szereplőim eredeti nyelvű idézett szövegeit. Egyszer hiányosság a hosszabb idézetek alkalmazása, máskor pedig azok elhagyása a probléma. Elismerem, hogy nem ugyanolyan jellegű idézetekről van szó, de ezen az alapon, egy magyarországi olvasó az itthon online felületeken nem megtalálható nyomtatott forrásokra mutató idézeteket sem tudná ellenőrizni. Minden egyes ilyen részlet eredeti nyelven való közlése még nagyobb terjedelmi problémát okozott volna, s a történész

szakmában ez nem is elterjedt gyakorlat, hiszen akkor minden online elérhető lefordított szakirodalmi részlet eredeti változatait is közölni illene.

Bírálom a közérthetőséget segítő, a többlet háttérinformációk biztosítására irányuló és a változatosságra törekvő szándékaimban a „stiláris monotónia” megerősítését, vagyis olyan eszközöket látott, amelyek meggátolták, hogy közelebb jussak a szélesebb olvasóközönséghez. Másik két opponensem azonban nem gondolta a fenti megoldásaimról, hogy azoknak elidegenítő hatása lenne. Gángó Gábor szerint az egyéni következtetések elmaradása miatt munkám a „szakmához” is „kevésbé beszél”. A két szék között tehát a földre huppantam, s erre a helyzetre Gángó Gábor azt a megoldást találta, hogy „az értekezés jelen formájában az opponenseknek van írva” (2. o.). Ezt az értékelést dicséretnek is felfoghatom, hiszen egy olyan mű, amelyiknek alapvető célja egy tudományos cím elnyerése, kinek másnak is íródhatott volna, mint azoknak, akik bírálóként szerepet játszanak e cím odaítélésében. A tudományos cím elnyerésének logikájából fakad, hogy a szerző az opponensek által történő olvasás szempontjait szem előtt tartva írja meg munkáját.

Azt megígérem, hogy értekezésem publikálásra szánt változatában egyértelműbb összhangot teremtek abban a tekintetben, hogy munkámat kinek is címzem. Bár újra felhívom a figyelmet, hogy egy Magyarországon kevésbé ismert egyetemes történeti téma esetében a szélesebb közönségnek szóló közérthető megfogalmazás és a szaktudományos igények fenntartása közötti keskeny mezsgyén kell mozognia a szerzőknek. Ez a két szempont nem mindig zárja ki egymást, s az embert néha érik meglepetések. A tudományos munkának szánt és nem túl nagy példányszámban napvilágot látott legutóbbi monográfiámról például élénk vita bontakozott ki online felületeken nyilvánvalóan laikus olvasóim között.³

Az értekezésemben mindhárom bírálóm által érzékelt „elkalandozásokhoz” visszatérve, azok másik típusát azok a mikroelemzések adják, amelyek szorosabban kapcsolódnak ugyan értekezésem alapvető gondolati ívéhez, mégis egyfajta kilépést képviselnek annak közvetlen főáramából. Úgy érzem, hogy ezek érdemben járultak hozzá ahhoz, hogy dolgozatom hőseiről árnyaltabb kép alakulhasson ki olvasóimban, s ezek beillesztését Gángó Gábor is munkám egyik jelentős pozitívumaként értékelte. E mikroelemzésekkel kapcsolatban Kontler László sem azt vetette fel, hogy azok ne lennének hasznosak értekezésem mondanivalójának kifejtése szempontjából, hanem azt, hogy az ezekben megjelenő bizonyos eszmetörténeti kérdéseket

---

³ Lévai Csaba: „Förtelmes kereskedelem” – *A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgotartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában*, Budapest, 2020.

még mélyebben tárgyalhattam volna. A Jefferson rabszolgáinkkal működtetett szejecsavágó üzemével kapcsolatban vetette fel, hogy Beccarianak, illetve Benthamnek a büntetőrendszerek humanizálására vonatkozó, a harmadik elnök által ismert nézetei hogyan voltak kapcsolatban „a modern fegyelmezés és felügyelet általi társadalmi jobbítás felvilágosult programjának” Foucault nyomán kialakított képével (5. o.). Ezt a gondolati hiátust én is érzékeltem és a bírálóm által felvetett kérdésre azért nem tértem ki részletesebben, mert ez a mikroelemzés – amelyik nem is közvetlenül Madisonnal, értekezésem főhősével volt kapcsolatos – eleve egy fenti értelemben vett elkanyarodást jelentett, s a Beccaria-Bentham-Foucault kérdés részletes beemelése még jobban eltávolított volna értekezésem fő gondolatmenetétől. Elfogadom ugyanakkor, hogy legalább egy lábjegyzetben kitérhettem volna erre a kérdésre, amit egy esetlegesen publikálható változatban meg is fogok tenni.

Alapvetően ezek a szakmai megfontolások álltak értekezésem némileg tekervényesre sikeredett szerkezetének háttérében. Elismerem, hogy ezt lehetett volna jobban csinálni, s hogy terjedelmi és tartalmi szempontból is jobban meg lehetett volna gyomlálni a szöveget, és arra is ígéretet tudok tenni, hogy munkám esetleges kiadása esetén meg fogom fogadni bírálóm, illetve egy határozott olvasószerkesztő tanácsait.

Kontler László úgy vélte, hogy „a gender megközelítés érvényesítésére” is nagyobb hangsúlyt helyezhettem volna, de nem egy „tiszteletkört vagy egy trendnek tett gesztust” hiányolt értekezésemből (8. o.). Bírálómnak igaza van abban, hogy e szempont fenti értelemben vett alkalmazására valóban csak Madisonnak a Jonathan és Mary Bullról szóló allegorikus történetének elemzése során kerítettem sort, s hogy ezt más esetekben is megtehettem volna. Ilyen, hogy amikor Madison nagyapjának hirtelen halála után három rabszolgát a megmérgezésével vádoltak, s hármójukat fel is akasztották, milyen szerepet játszott az, hogy az egyik kivégzett rabszolga nő volt, akiket sokkal gyakrabban vádoltak meg azzal, hogy boszorkány-méregkeverőkként közreműködtek ilyesfajta gyilkosságokban. Ennek a kérdésnek ráadásul elég széleskörű szakirodalma is kialakult már. Annak elemzése során is lehetőség nyílt volna a gender szempont érvényesítésére, hogy Madison nála tizenhét évvel fiatalabb felesége rabszolgákkal kapcsolatos felfogására hatással volt-e nemi hovatartozása, illetve, hogy ez férje halála után hatással volt-e arra, ahogyan a rá örökölt hagyott rabszolgákhoz viszonyult, nevezetesen, hogy fokozatosan eladta őket, különösen annak a konfliktusnak a kontextusában, ahogyan Madison volt férfi személyi szolgájához, Paul Jenningshez viszonyult. Azt a vitát is megvizsgálhattam volna ebben az összefüggésben, ami Gilbert Stuart híres Washington portréjának megmentésével kapcsolatban bontakozott ki, amikor 1814 augusztusában a brit

csaptok elfoglalták az Egyesült Államok fővárosát. Az akkori és a későbbi közvélemény is elfogadta ugyanis azt a saját maga által megfogalmazott tételt, hogy Madison elnök felesége – vagyis egy fehér nő – játszott abban fő szerepet. Az elnöknek szintén a helyszínen lévő afroamerikai férfi rabszolga személyi inasa Paul Jennings viszont emlékirataiban megkérdőjelezte ezt. Ez a helyzet valóban nagyon jó lehetőséget biztosíthatott volna arra, hogy annak elemzése során, hogy melyik narratíva áll közelebb a megtörtént eseménysorhoz, illetve, hogy kinek az elbeszélését fogadta el és miért készségesebben a többségi fehér közvélemény, érvényesíthettem volna a gender látószöveget. Ez azonban történetvezetésemet még kanyargósabbá tehetné, de e szempont érvényesítésére is törekedni fogok értekezésem publikálásra történő előkészítése során.

Ezen a ponton érdemes kitérni Gángó Gábor azon megjegyzésére, amit a történelmi ítéletalkotással kapcsolatos véleményemmel összefüggésben fogalmazott meg, nevezetesen, hogy „az értekezés bizonyos értelemben már akkor állást foglalt, amikor jóformán csak fehérektől származó forrásokat használt fel, és nem jutott szóhoz rabszolgák által írott beszámolókat” (6. o.). Bírálom a „jóformán” kifejezés alkalmazásával két dologra utalt. Egyrészt arra, hogy használtam ugyan rabszolgáktól vagy volt rabszolgáktól származott forrásokat, csak ezeket nem olyan mértékben tettem, hogy kellő módon magamévá tudtam volna tenni azok üzenetét, illetve, ellensúlyozni tudtam volna a fehér források alapján kialakított véleményemet. Másrészt, a „jóformán” kifejezés használata alapján nagyon nehéz megmondani, hogy mi is az az afroamerikaiktól származó forrásmennyiség, amelyik már kellő hatást biztosítva helyreállítja ítéletalkotásom egyensúlyát. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban három dolgot szeretnék leszögezni:

1. James Madison életének legnagyobb része arra az időszakra esett, amikor a legtöbb rabszolgatartó államban törvények tiltották a rabszolgák írni-olvasni tanítását– vagy Virginia esetében azt nagyon nehezzé tették. Arra, hogy e törvények hatása hogyan érvényesült a korabeli Virginiában értekezésem 657. oldalán az 1593. lábjegyzetben részletesen kitértem. Részben e törvények hatására Madison életének legnagyobb részében a rabszolgák és a volt rabszolgák túlnyomó többsége nem tudott írni-olvasni, vagyis nem tudtak létrehozni saját elbeszéléseket. Természetesen annak lehetősége is fennállt, hogy a rabszolgák elbeszéléseit mások foglalják írásba, de egy írástudó által már „közvetített” élményvilág forrásként történő használata újabb forráskezelési problémákat vet fel, amelyek boncolgatásába most nem kívánok belemenni.

2. A rabszolga elbeszélések megszületésének és széleskörű ismertté válásnak azonban az is feltétele volt, hogy olyan közeg alakuljon ki az Egyesült Államokban, amelyik valamilyen cél elérése érdekében egyrészt felkarolja és támogatja a rabszolga elbeszélések megszületését és közzé tételét, másrészt pedig kíváncsi is azokra. Ilyen helyzet az Egyesült Államokban nagyjából az 1830-as évek elejére alakult ki, amikor már kiteljesedtek a rabszolgaság területi kiterjesztésével kapcsolatos politikai viták. E változás talán legfontosabb jelzője a William Lloyd Garrison (1805-1879) szerkesztésében 1831-től megjelenő *The Liberator* című abolitionista lap volt, amelyik minden addiginál szélesebb fórumot biztosított a rabszolga elbeszélések megjelenése számára. Egyáltalán nem véletlen, hogy a polgárháború előtti időszakban e műfaj legismertebb egyesült államokbeli darabjai ezt követően, tehát akkor jelentek meg, amikor Madison már nem volt az élők sorában, és nem, vagy nem teljesen azokra az időszakra vonatkoznak, amikor ő rabszolgatartóként működött, illetve, nem a virginiai rabszolgatartó gyakorlatról számoltak be, amelyik jelentősen eltért például a Mély-Délen megfigyelhető helyzettől. Ezeket itt most nem sorolom fel, de válaszom írásos változatában elolvashatók:

1. Mary Prince: *The History of Mary Prince, a West Indian Slave* (1831).
2. Frederick Douglass: *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave* (1845).
3. William Wells Brown: *Narrative of William W. Brown, a Fugitive Slave, Written by Himself* (1847).
4. Henry „Box” Brown: *Narrative of Henry Box Brown, Who Escaped from Slavery Enclosed in a Box* (1849).
5. Solomon Northup: *Twelve Years a Slave* (1853).
6. Harriet Jacobs: *Incidents in the Life of a Slave Girl* (1861).
3. Az ezek előtt megjelent egyik legfontosabb rabszolga elbeszélést egy Oladuah Equiano nevű, később a Gustavus Vasa (1745 körül – 1797) nevet felvett volt rabszolga készítette, amelyik 1789-ban jelent meg Londonban. Ő azonban jórészt akkor volt rabszolga, amikor Madison még nagyon fiatal volt, illetve rabszolga tapasztalatai nagyobb része nem egyesült államokbeli életéről szóltak, s itt nem is Virginiában élt. Arról nem is beszélve, hogy elbeszéléseinek hitelességével kapcsolatban is komoly

kételyek merültek fel. Ezzel a kérdéssel 2020-ban megjelent monográfiámban elég részletesen foglalkoztam.⁴

Értekezésemben elég széleskörűen használtam Madison személyi inasa, a korábban már említett Paul Jennings visszaemlékezéseit (633-644. o.), amelyik azonban már jóval 1836 után, 1865-ben jelent meg New Yorkban. Ezt kétféle szempontból is hasznosítottam. Egyrészt, a gender megközelítés érvényesítésével kapcsolatban már említett azon kérdés a vizsgálata során, hogy ő, illetve Dolley Madison milyen szerepet játszott George Washington Gilbert Stuart által készített nevezetes portréjának megmentésében 1814-ben. Ezt a problémát abban a tekintetben is megvizsgáltam, hogy miért a fehér elnök feleség változatát fogadta el a történészek és a (fehér) közvélemény többsége. Erre az időszakra vonatkozóan az 1831 után erőteljesen fellendülő abolicionista irodalomra is jelentősen támaszkodtam (626-633. o.).

Akkor is használtam volt rabszolgáktól származó forrásokat, amikor Madison és a sikeres szabad feketék viszonyát vizsgálatam (387-388. o.). Ezen túlmenően, amikor azt a problémát vettem górcső alá, hogy Washington, Jefferson és Madison milyen rendelkezéseket fogalmaztak meg végrendeleteikben rabszolgáikra vonatkozóan, szintén kitértem arra, hogy a történészek és a (fehér) közvélemény, Sally Hemings gyermekeinek származására vonatkozóan miért Jefferson családjának szóbeli hagyományát fogadta el, s miért nem adott hitelt a fekete Hemings család szintén szóbeli tradíciójának (682-690. o.). Ezzel a kérdéssel egy 2008-ban megjelent tanulmányomban részletesebben is foglalkoztam.⁵

A gender szempont hasznosítására visszatérve, ebben a tekintetben Jefferson megint csak kedvezőbb tárgya lehetett volna elemzésemnek. Kontler László Edward Said nevezetes orientalizmus koncepciójára támaszkodva azt is megjegyezte, hogy „a feminizálás minden alárendelt és/vagy alacsonyabb rendűnek tekintett csoport jellemzésére és ebben az állapotban való megtartására gyakran alkalmazott stratégia”, illetve, hogy az olyan, magukat rabszolgáik „patriarchális atyáinak” tekintő rabszolgatartók, amilyenek az általam tárgyalt virginiai Alapító Atyák is voltak, „kevésbé vonakodtak (esetleg igen zsenge korú) rabszolgáik szexuális kihasználásától” (9. o.).

Ilyen vádak – Jeffersontól és még Washingtontól is eltérően – Madison vonatkozásában sohasem fogalmazódtak meg, sem a korabeli, sem pedig a későbbi nyilvánosságban. Az első

---

⁴ Lévai Csaba: „Förtelmes kereskedelem” – *A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában*, Budapest, 2020. 130. o., 138-141. o.

⁵ Lévai Csaba: Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete, *Aetas*, 2008/2. 83-94. o.

elnök tekintetében a kérdés legismertebb szakembere Mary V. Thompson egyértelműen cáfolta annak az egy konkrét gyanúnak a lehetőségét, hogy Washington lett volna egyik rabszolgája apja. Jefferson esetében viszont könyvtárnyi szak-, szép- és ponyvairodalom született arról, hogy volt-e szexuális kapcsolata Sally Hemings nevű mulatt rabszolgájával, hogy ebből a kapcsolatból mikor, hogyan és hány gyermek született, illetve, hogy nekik mi lett a sorsuk. Ráadásul, egy 1998-ban elvégzett DNS vizsgálat szinte 100 százalékos bizonyossággal igazolta a kapcsolat meglétét, amiről az első sajtóhírek már 1802-ben napvilágot láttak. A harmadik elnök fehér családja, illetve a Jeffersonnal foglalkozó történészek tagadták a kapcsolat létezését, s a Jeffersonra feltűnően hasonló gyerekek fogantatását a harmadik elnök két unokaöccsére hárították. Sally Hemings gyerekei, illetve a leszármazottaik körében tovább élt ugyan az a szóbeli hagyomány, hogy ők Thomas Jefferson utódjai, de a szélesebb (fehér) közvélemény ennek az 1970-1980-as évekig nem adott hitelt. Mind erről a korábban említett 2008-ban megjelent tanulmányomban részletesen írtam, illetve értekezésemben is utaltam rá (685-690. o.)⁶

Jefferson esetében tehát, szinte állatorvosi lóként lehetett volna érvényesíteni a Kontler László és Gángó Gábor által felvetett szempontokat, már csak azért is, mert egyes feltételezések szerint a Sally Hemings és a negyven feletti Jefferson közötti tartós szexuális kapcsolat az előbbi „meglehetősen zsenge korában”, vagyis akkor kezdődött, amikor még csak 14 éves körül lehetett.

Összegezve, hogy a gender szempont érvényesítését Jefferson, illetve Madison esetében miért nem tettem meg erőteljesebben, annak több oka is volt:

1. Madison vonatkozásában ilyen gyanú sohasem merült fel, s ennek seim a saját irataiban, sem a vele foglalkozó kortársi és későbbi szakirodalomban sincs nyoma.
2. Jefferson és Sally Hemings viszonyával viszonylag sokat foglalkoztam értekezésemben, de azt főként azt vizsgálva tettem, hogy a három virginiai Alapító Atya elnök miért, vagy miért nem szabadította fel a rabszolgáit, vagyis a kérdés vizsgálatakor nem a gender látószöveget érvényesítettem elsődlegesen.
3. A kérdésnek hatalmas angol nyelvű szakirodalma alakult ki, magyarul pedig én, illetve Vajda Zoltán és mások is kiváló tanulmányokat tettek közzé, s ezekben a gender szempont is jelen volt.

---

⁶ Lévai Csaba: Politika, média és történetírás, i. m. 2008.

Ehhez megint csak azt tudom hozzátenni, hogy egyik fő csapásirányom a gazdasági-társadalmi háttér és Madison rabszolgasággal kapcsolatos nézetei viszonyának elemzése volt, illetve, hogy a gender szempont erőteljesebb érvényesítésének megint csak terjedelem növelő hatása lett volna. De ebben az esetben is ígéretet tudok tenni, hogy az értekezés esetleges publikációja esetén ezt a szempontot erőteljesebben fogom érvényesíteni.

Mindhárom bírálóm kitért a – Kontler László szavaival élve – „témaválasztásomból óhatatlanul adódó morális kérdés” kezelésére (10. o.). Ez alatt többféle probléma értendő. Egyrészt az, hogy erkölcsi szempontból hogyan ítélem meg James Madison rabszolgaságról alkotott felfogását és gyakorlatát, hogy én ehhez hogyan viszonyulok, illetve, hogy történészként mind erről van-e jogom vagy kell-e véleményt, ítéletet mondanom. Figyelemre méltó, hogy ezekről a kérdésekről bírálóim jelentősen eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Közülük Gángó Gábor az, aki értekezésem e problémákra vonatkozó részének olyan olvasatát fogalmazta meg, amelyik leginkább ellentétben áll az ő felfogásával. Mint rámutatott, „nem értek egyet az elgondolással, hogy az ítékezés egy »semleges« narratívától elválasztottan, mintegy annak konklúziójaként menne végbe. A történész nem elbeszél először, hogy utána ítélezzék, hanem már azáltal állást foglal, *ahogyan* elbeszél.” Bírálóm úgy vélte, hogy ebben a vonatkozásban Gyáni Gábor általam használt tanulmánya sem szolgálhat útmutatásként, s az e ponttal kapcsolatos érvelését arra a korábban már tárgyalt kérdésre futtatta ki, hogy a fentebb említett morális problémával összefüggésben azzal foglaltam egyértelműen állást, hogy „jóformán csak fehéraktól származó forrásokat” használtam (6. o.).

Azzal természetesen jómagam is teljes mértékben tisztában vagyok, hogy a történész „már azáltal állást foglal, *ahogyan* elbeszél”. Azt azonban nem gondolom, hogy az értekezésem témájából „óhatatlanul adódó morális kérdés” vonatkozásában szövegem alapján arra a következtetésre lehetne jutni, hogy a rabszolgáktól származó források „jóformán” történő mellőzésével a fehér források felfogásával mindenben összhangban lévő véleményt fogalmaztam volna meg témámról. Fentebb már igyekeztem rámutatni, hogy véleményem szerint a forrásadottságokhoz képest a „jóformán” lehetségesnél nagyobb mértékben használtam a rabszolgáktól vagy volt rabszolgáktól származó forrásokat, ráadásul, másik két bírálóm ugyanazon szöveg elolvasása után nem jutott a Gángó Gábor által megfogalmazott következtetésekre, de erről a későbbiekben ejtek majd szót.

Gángó Gábor azt is megjegyezte, hogy „az értekezésnek nincsen önálló véleménye arról, hogy mi lett volna a tárgyalt korszakban a helyes álláspont a rabszolgákkal kapcsolatban, és milyen alapon lehetett volna kialakítani ezt az álláspontot: morálisan, emberileg, jogilag,

politikailag, gazdaságilag, avagy az alkotmány rendelkezéseinek az összefüggésében stb.” (6. o.). Bírálóm úgy találta, hogy a most boncolgatott „óhatatlanul adódó morális kérdés” vonatkozásában nem önállóan fogalmaztam meg, hanem a szakirodalommal mondtam ki értekezésem legvégén, hogy dolgozatom alapkérdése annak vizsgálata, hogy milyen feszültség alakult ki „a politikai elit emberi jogi szólami és tettei között. Valami ilyesmihez kellene kijutnia az eszmetörténeti elemzőnek is, de ez nem történik meg, már csak azért sem, mert nem is találkozunk az értekezésben az említett emberi jogi szólammal” (6. o.).

Értekezésem 16. oldalán, a bevezetés végén egy hosszabb bekezdésben foglaltam össze, hogy Madisonnak milyen morális dilemmákkal kellett szembesülnie akkor, amikor rabszolgatartó birtokosként vett részt egy, a korabeli „emberi jogi szólammal” gyakorlatba ültetni kívánó politikai berendezkedés létrehozásában (6. o.). Mint megfogalmaztam: „Hogyan tudott egyetlen emberben megférni egymással a népképviselőten alapuló demokratikus politikai rendszer kidolgozásának és megvédelmezésének törekvése azzal, hogy mindezt egy olyan rabszolgatartók által benépesített és részben irányított társadalomban kívánta megvalósítani, amilyen ő maga is volt. Erről a mélyen átélt emberi és társadalmi konfliktusról szól értekezésem”.

Egy 749 oldalas törzsszöveget tartalmazó értekezés esetében a 16. oldal aligha nevezhető a munka legvégének, s az első 16 oldalon olyan szakirodalomra sem hivatkoztam, amelyik alapján nem önállóan említettem volna meg „a politikai elit (Madison) emberi jogi szólami és tettei közötti” feszültség vizsgálatát, mint amelyik értekezésem egyik fontos célkitűzését jelenti (6. o.). Gángó Gábor azonban azt is felrótta nekem, hogy a szerinte csak utólagosan megfogalmazott célt a gyakorlatban nem valósítottam meg „már csak azért sem, mert nem is találkozunk az értekezésben az említett emberi jogi szólammal” (6. o.). Ebben a tekintetben részben igazat adok bírálómnak. Elismerem, hogy Madison eszméinek vizsgálata során kevésbé kerültek előtérbe az amerikai hazafiak által megfogalmazott emberjogi eszmények. Ennek egyik oka, hogy Madison nem hangoztatta az említett „emberjogi szólammal”, olyan explicit módon, mint például Thomas Jefferson a *Függetlenségi Nyilatkozat* első fogalmazványában, aki ebben a szövegében az amerikai hazafiak által felemlített fennkölt emberjogi eszményeket maga állította szembe a rabszolgatartás gyakorlatával, aminek észak-amerikai meghonosításáért viszont az extraprofitra törő anyaországi rabszolga-kereskedőket és magát III. Györgyöt tette felőssé. Jefferson tehát ebben a vonatkozásban is jobb „állatorvosi lóként” szolgált volna, mint barátja. Igaz, hogy nem értekezésemben, hanem egyéb publikációimban elég részletesen foglalkoztam azzal, hogy Jefferson egyes szövegei

vonatkozásában hogyan jelent meg az amerikai hazafiak emberjogi eszményei és a rabszolgartató gyakorlatuk közötti ellentmondásból adódó morális dilemma, s ezekre jelen munkámban is utaltam.⁷

Már korábban is jeleztem, hogy Madison a rabszolgartató rendszerben leginkább egy olyan tényezőt látott, amelyik a kormányzati rendszer stabilitását veszélyeztetve az Unió felbomlását segítheti elő. Ez azonban esetében is nagyon komoly morális dilemmák és aggodalmak kialakulásához is vezetett, amelyek feloldását végső soron ő is a rabszolgartató rendszer felszámolásában találta meg. Jó példa erre az a morális és érzelmi túlfűtöttség, amelyik a Missouri válság idején a Jonathan és Mary Bullról írott allegorikus történetében vagy a nullifikációs krízis alatt keletkezett írásaiban megjelent. Vagyis, nála áttételesebb módon voltak jelen az „emberjogi szólalomokra” alapozott politikai elmélet és a rabszolgartató rendszer meglétéből adódó morális ellentétek és dilemmák, amelyeket ő is mélységesen és személyesen élt át. Ezek élete végén még inkább előtérbe kerültek, amikor körülményei rabszolgái egy részének eladására készítették, amit viszont a fentebb említett „emberi jogi szólalomok” alapján ellenezett. Vagyis ezt a dilemmát ekkor már nem kizárólag a politikai rendszer stabilitása biztosításának szemüvegén keresztül szemlélte, hanem közvetlen személyes feszültségként élte meg. James Madison áttételesebb módon élte át a fenti morális konfliktust, s mindezek alapján nem látom kellő mértékben megalapozottnak Gángó Gábor azon véleményét, hogy az általam „felépített forrásbázisra támaszkodva a magam részéről nem látom igazolva ezt a megélt konfliktust” (3. o.).

Az Alapító Atyák „emberi jogi szólamai és tettei közötti” ellentmondás tudatosításának kérdését Hörcher Ferenc is felvetette. Mint írta „vajon nem lett volna-e hasznos, ha a rabszolgaság kérdésének Madison-féle kezelését szorosabban kapcsolja a narratíva az amerikai államférfi fő mondanivalójához, vagyis az egyéni szabadságot garantáló, a polgárok egyenlőségén alapuló politikai intézményrendszer kiépítésének feltételeihez” (5. o.). Igaz, hogy ezt a kérdést nem egy önálló fejezetben vizsgáltam meg, ahogyan azt bírálóm fontosnak tartotta volna, s talán ez is hozzájárult azon véleményének kiformalódásához, hogy erre nem fordítottam rá kellő figyelmet. Nem ismétlem meg, a Gángó Gábor véleményével kapcsolatban fentebb már kifejtett érveket, de úgy látom, hogy Hörcher Ferenc jobban érzékelte az ezzel a problémával kapcsolatos szándékaimat. Mint a fenti megjegyzését tartalmazó bekezdés végén megjegyezte, „Lévai Csaba azonban ebben a tekintetben is tiszteletre méltó szerénységet

---

⁷ Lévai Csaba: Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája, i. m. 2001; Lévai Csaba: Politika, média és történetírás, i. m. 2008.

tanúsít, és nem kíván valamely erős tételt megfogalmazni az amerikai történelem hőskorszakának újra értelmezését vindikálva magának. Ám a dolgozat meggyőzően mutatja be a rabszolgaszabadság elmaradásának politikai következményeit, s ez mindenképpen segítheti az olvasót, hogy jobban láthassa a téma történelmi súlyát és jelentőségét” (5. o.).

Mind ehhez még azt tehetem hozzá, hogy az amerikai hazafiak „emberjogi szólamainak” és az ezekhez kapcsolódó morális dilemmák vizsgálata dolgozatomnak csak az egyik célkitűzése volt. Ahogyan azt már válaszómban is többször megfogalmaztam, másik fő célom annak bemutatása volt, hogy Madison rabszolgaságra vonatkozó nézeteinek kialakulására milyen hatással volt az a gazdasági-társadalmi makro környezet, amelyikbe beleszületett, amelyikben nevelkedett és tevékenykedett. Ennek köszönhető, hogy értekezésemnek egy jelentős részét a 17-18. századi gazdasági-társadalmi viszonyok elemzése teszi ki, amit – elismerem – koncentráltabb módon is megvalósíthattam volna. Gángó Gábor értekezésemnek ezzel a részével kapcsolatban azt fogalmazta meg, hogy „mivel sem amerikanista, sem gazdaságtörténész nem vagyok, ezért, ha hasznossá akarom magam tenni a Tisztelt Bíráló Bizottság számára, az eszmetörténeti és elméleti jellegű részek bírálatának feladatát kell magamra vállalnom” (3. o.). Ezzel viszont nemcsak dolgozatom 246 oldalát, hanem annak egyik legfontosabb célkitűzése vizsgálatát is „eltolta” magától, amit – a maga szakterületén túlra nem szívesen merészkedő kutatóként magam is teljes mértékben – inegértek. Gángó Gábor ezt a részt szakszerűnek találta ugyan, de ehhez azt is hozzátette, hogy „alig megy túl a szakirodalom kivonatolásán, és messze eltávolodik az elméleti bevezetőben megfogalmazott célkitűzéstől” (1-2. o.).

Bírálómnak ezzel a mondatával kapcsolatban elsőként az jutott eszembe, hogy milyen alapon állapította meg, hogy ez a rész „alig megy túl a szakirodalom kivonatolásán” egy olyan téma vonatkozásában, amelynek alapvető problémáit és szakirodalmát bevallottan nem ismeri. De ha megállapítását érvényesnek fogadom is el, az sem világos, hogy mi nevezhető „a szakirodalom kivonatolásának”? Ez a megfogalmazás számomra azt sugallja, mintha ebben a részben nem tettem volna mást, minthogy egymás mellé rakosgattam a kérdéssel kapcsolatos szakirodalom megállapításait. Úgy gondolom, hogy ennél azért jóval többet tettem. Az egyes történetírói álláspontokat például nem egyszerűen felsoroltam, hanem igyekeztem azok egymáshoz való viszonyát, a kérdés historiográfiájában játszott szerepüket is megvilágítani, mi több, annak elemzése során például, hogy a társadalmi osztály mennyire használható kategória a 18. század végi észak-amerikai társadalmi viszonyok leírására, mindezt tágabb elméleti összefüggésrendszerbe is helyeztem.

Gángó Gábor azonban nemcsak, hogy „eltolta” magától értekezésem gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusát, hanem bírálatában azt a benyomást keltette, mintha az eszmetörténeti aspektust nyilvánítottam volna értekezésem szinte egyetlen, de legalábbis legfontosabb elemzési szempontjának. Mint megfogalmazta: „A disszerens értekezésének, ha nem is mindjárt az első, de a második mondatában munkásságának mindenekelőtt a politikai eszmetörténet művelésére vonatkozó aspektusát emelte ki” (1. o.). A hitelesség érdekében ide illeszttem értekezésem bírálóm által megidézett teljes első bekezdését:

„Eddigi szakmai életutam több történetírói szakterülethez kapcsol. Egyrészt a politikai eszmetörténethez, amin belül a legtöbbet az amerikai forradalom vezetőinek politikai gondolkodásával foglalkoztam. Másrészt a historiográfiához, ahol leginkább az egyesült államokbeli történetírás történetét tanulmányoztam. Harmadrészt a magyar-amerikai kapcsolatok korai történetének vizsgálatához, amivel óhatatlanul is kapcsolatba kerül az Amerikai Egyesült Államok korai történetét elemző magyar kutató, ha azt is megpróbálja feltárni, hogy az általa tanulmányozott egyetemes történeti események miféle relevanciával bírtak hazájában. Negyedrészt a gazdaság- és társadalomtörténet-íráshoz, amely egyetemi oktatói és kutatói gyakorlatom fontos részét képezte” (8. o.).

Gángó Gábor e bekezdést úgy értelmezte, hogy felsorolásom értéksorrendet jelent, s ezért munkásságom kiemelkedően fontos, első számú aspektusának a politikai eszmetörténeti kutatásokat tekintette. Felhívom a figyelmet arra, hogy nem az „elsősorban, másodsorban, harmadsorban vagy negyedsorban” kifejezéseket alkalmaztam, amelyek valóban értéksorrendet tükröznek. Nem hiszem, hogy az „egyrészt”, „másrészt”, „harmadrészt”, illetve „negyedrészt” kifejezések használatát az egyes aspektusokat egymás alá vagy fölé rendelő értéksorrendként lehetne értelmezni. A magát a „legteljesebb magyar szinonimaszótárként” hirdető *szinonimák.hu* weboldal szerint például „A harmadrész kifejezést általában akkor használjuk, amikor egy gondolatmenetben vagy érvelésben három pontot vagy szempontot szeretnénk kiemelni... Ezzel a kifejezéssel jelezhetjük, hogy az eddig elmondottak **mellét** (kiemelés a szerzőtől – L. Cs.) van még egy további fontos szempont, amit figyelembe kell venni”. Az én szándékom mindenestre érdeklődési területeim mellérendelő felsorolása volt, illetve annak megfogalmazása, hogy legfőbb szakmai törekvésem ezek kombinálása, mivel Madison és a rabszolgaság témája „kiváló lehetőséget biztosított számomra, hogy eddig művelt szakterületeimet újból összekapcsoljam egymással” (9. o.). Gángó Gábornak abban igaza van, hogy az első bekezdésben jelzett négy aspektust nem egyforma terjedelemben tárgyaltam

értekezésemben, szándékom azonban nem az egyik kiemelése, hanem a különböző elemzési szempontok összekapcsolása volt.

Gángó Gábor a történetírói ítékezés „perspektívapontja” megítélése tekintetében sem ért egyet az általa értelmezett véleményemmel. Abból a megállapításomból kiindulva, hogy Madison rabszolgasággal kapcsolatos felfogása nincs összhangban „a mai nyugati világban élők többségének értelmezésével”, azt állapította meg, hogy a nyugati világban élő történész-tudós szerinte „nem a nyugati *emberiség*, hanem a nyugati emberiség jobbik kisebbsége – ha úgy tetszik lelkiismerete –, a nyugati *tudomány* nevében ítélik” (6. o.). Bírálóm határozott értékszempontra visz bele a történetírói véleményalkotás gyakorlatának megítélésébe, amit természetesen elfogadok, hiszen értekezésem egyik elméleti kiindulópontjának Max Weber azon felfogását tettem meg, amelyik szerint a tudós a társadalom értelmezett kulturális jelenségek empirikus valóságát a saját értékeszméivel hozza kapcsolatba oly módon, hogy az empirikus valóságból számára azok a részek fognak jelentőséggel bírni, amelyek valamilyen módon összekapcsolódnak az értékeszméivel. A fenti értékszempontra kiindulva, Gángó Gábor felfogásomat úgy értelmezte, hogy értekezésemben „a nyugati tudományos közösség” tagjaként nem kívántam kimondani az egyetlen lehetséges (elítélő) értékítéletet „az ember személy voltát és méltóságát nem pusztán tagadó, hanem azt elképzelhetetlen kegyetlenséggel sárba tipró intézményről, az észak-amerikai államokban fennállt rabszolgaságról” (7. o.).

Ezzel összefüggésben két dolgot szeretnék leszögezni:

1. Értekezésem végén egyértelműen kimondtam „az egyetlen lehetséges értékítéletet” Madison rabszolgatartáshoz való viszonyára vonatkozóan. Munkám 749. oldalán úgy fogalmaztam, hogy James Madison „gondolatai és gyakorlata természetesen nem szolgálhatnak sorvezetőként számunkra, az viszont talán igen, hogy milyen politikai módszerek alkalmazásával kívánta megoldani a rabszolgatartásból következő problémákat”. Úgy érzem, hogy ebben a mondatban egyértelműen jeleztem, hogy elítélem a negyedik elnök rabszolgatartással kapcsolatos felfogását és gyakorlatát.
2. Másrészt arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy értekezésem másik két bírálója egyáltalán nem jutott ebben a vonatkozásban arra a következtetésre, mint Gángó Gábor. Hörcher Ferenc úgy vélte ugyan, hogy olyan „hagyományos pozitivisták történész” vagyok, „aki nem kíván lemondani az értéksemleges történeti rekonstrukcióról” (2. o.). Ezzel állítja szembe a maga politikai filozófusi pozícióját, aki egy felvállalt „politikai filozófiai premisszából kiindulva olvassa a korábbi politikai gondolkodókat”. (2. o.) Mindezzel azt látszik mondani, hogy én elhárítottam magamtól egy ilyen „politikai

filozófiai premissza” felvállalását és kinyilvánítását, ami nem helyes. Mindez összhangban látszik lenni Gángó Gábor azon véleményével, hogy Madison rabszolgaságra vonatkozó gondolatait és tetteit illetően, elmulasztottam kimondani az egyetlen lehetséges értékítéletet. Négy bekezdéssel később azonban Hörcher Ferenc egyetértően állapította meg, hogy értekezésem nem kapcsolható „az amerikai történelmet felforgató irányzathoz... amely a mai értékítéleteinket olvassa rá a múlt hőseire, figyelmen kívül hagyva azok eltérő élet és gondolkodásmódját, és politikai hasznot remélve igyekszik lerombolni a múlt károsnak ítélt tekintélyeit... a revizionista történetírás radikális változata ezt a lehetőséget használja ki, és megpróbálja aláásni a történelmi hősök hírnevét, kétségtelenül elítélendő, vagy csak anakronisztikus felemlegethető nézetekre és/vagy tetteikre irányítva a figyelmet”. Bírálóm úgy találta, hogy dolgozatom „nem ezzel a céllal készült, nem kapaszkodik fel a történettudományt felforgatni igyekvő irányzat hullámára” (3. o.). Viszont, „a legapróbb részletekre vonatkozóan is hiteles, hű képet kíván adni hőséről”, s hogy szándékom már „a téma kiválasztásával is az volt, hogy rávilágítson a rabszolgaság kérdésének központi jelentőségére az újonnan létrejött szabad köztársaság életében” (3. o.). Valamivel később pedig, úgy fogalmazott Hörcher Ferenc, hogy „Lévai dicséretesen visszafogott stílusban, tárgyilagosan igyekszik bemutatni hősének ma már elfogadhatatlan rabszolgatartó gyakorlatát. Történészként óvatos, állításait megpróbálja alaposan és minden oldalról megvizsgálni és alátámasztani. A részletes beszámoló után elkerüli, hogy ítéletet mondjon hőse felett – miközben az egész dolgozat felépítése valójában a Madisonnal kapcsolatos kritikáját szolgálja. E kritika lényege, hogy miközben a szabadság vonzó elméletét dolgozza ki és fogadtatja el az alapító atyákkal, Madison saját gyakorlata fogyatékos maradt e döntő kérdésben: rabszolgatartóként nem szabadította fel még halálos ágyán sem rabszolgáit, pedig jól tudta ennek igazságtalanságát. A történet magáért beszél, az olvasó meg tudja ítélni a történet hősét” (1. o.).

Az a benyomásom, hogy Hörcher Ferenc jobban ráértett arra, hogy milyen módon kívántam a James Madison rabszolgatartó elveire és gyakorlatára vonatkozó egyértelmű véleményemet kinyilvánítani. Szándékom az volt, hogy – magamat Hörcher Ferenc fogalom rendszerében elhelyezve – mérsékelt revizionista felfogást képviselve egy olyan középutas álláspontot képviseljek, amelyik elkerüli a szélsőséges megfogalmazásokat. Azt kívántam, hogy történetem magáért beszéljen és olvasóim maguktól jussanak el a Gángó Gábor által

említett „egyetlen lehetséges értékítélet megfogalmazásához”. Hörcher Ferenc tehát értekezésem egyik erényének tekintette azt, amit Gángó Gábor annak hibájául rótt fel, ami természetesen megint csak kapcsolatban van a weberi értelemben vett kultúratudományok értékszempontokat érvényesítő jellegével, illetve ezzel összefüggésben a tudósi szerep eltérő felfogásával. Az egyes szakemberek között természetesen abban a vonatkozásban is lehetnek különbségek, hogy értékszempontjaikat mennyire közvetlen módon jelenítik meg munkáikban. Gángó Gábor ennek nyíltabb, direkter formában történő kinyilvánítását hiányolta értekezésemből, mondván, hogy „A langyost kiköpi az Isten”. Ezt természetesen el tudom fogadni és meg tudom érteni. Hörcher Ferenc viszont nagyobb megértést tanúsított visszafogottabb megközelítéssel szemben és dekódolni tudta azt az értékítéletet Madison rabszolgatartó gyakorlatára vonatkozóan, amit indirekter módon igyekeztem közvetíteni olvasóim felé.

Úgy látom, hogy Kontler László véleménye is a Hörcher Ferencéhez áll közelebb. Mint megfogalmazta „Lévai Csaba nem kerüli meg a témaválasztásából óhatatlanul adódó morális kérdést... Válasza harmonizál hőse mértékletes habitusával: »gondolatai és gyakorlata természetesen nem szolgálhatnak sorvezetőként számunkra, az viszont talán igen, hogy milyen politikai módszerek alkalmazásával kívánta megoldani a rabszolgatartásból következő problémákat«” (10. o.).

Hörcher Ferenc és Gángó Gábor is felvetette, hogy Madison politikai gondolkodásának elemzésekor nagyobb teret biztosíthatnám volna a *Föderalista* című értekezés sorozat Madison által írott huszonkilenc darabja vizsgálatának. Gángó Gábor ezt a kritikáját egy tágabb elméleti kontextusba is helyezte. Felfogása szerint az eszmetörténet kétféle módon lehet „az intézményesült nagy diszciplínák, mindenekelőtt a filozófia és a történettudomány” segítségével. A *Föderalista* esetében az első út azt jelentené, hogy „az eszmetörténet arra mutathat rá, hogy a *Föderalista* nem a Montesquieu és Burke közötti láncszem akar lenni szisztematikus célokat követve, hanem konkrét polemikus szándékainak feltárásával beleírható az őt körülvevő kontextusba. Ennek bizonyítása érdekében az eszmetörténet beszédaktusokat azonosít és intenciókat tár fel” (4-5. o.). „Ha viszont az eszmetörténet a történettudományhoz intéz kérdéseket, akkor... a *Föderalistának*, a történettudomány áttétjein keresztül politikai célok érdekében való esetleges kisajátítását” mutathatja ki az egyes szövegek vonatkozásában (5. o.).

Gángó Gábor úgy látta, hogy a „két út közös eleme, hogy szövegeket állít a vizsgálódás középpontjába. Ez az értekezés jelen formájában nem történik meg”, (5. o.) s ezért azt ajánlja, hogy „egyértelműen válasszak a két eszmetörténeti stratégia között” és alapvetően gondoljam

át értekezésem eszmetörténeti vonatkozásait (5. o.). Ezt valamilyen formában mindhárom bírálóm felvetette, s ezt a revíziót, értekezésem esetleges publikálása esetén, a bírálóim által adott útmutatásoknak megfelelően szívesen el is végzem. S bár azt hiszem, hogy a Gángó Gábor által felvázolt két út nem feltétlenül zárja ki egymást, értekezésem felfogása inkább a másodikhoz áll közelebb.

Gángó Gábor egy ennél konkrétabb értelemben vett kritikát is megfogalmazott azzal kapcsolatban, ahogyan a *Föderalista* Madison által írott darabjait kezeltem értekezésemben. Bírálóm nem azt mondta, hogy elemzésemben egyáltalán nem vontam be a nevezetes cikkgyűjtemény darabjait, hanem azt, hogy ezeket „a rabszolgaság vonatkozásában nem vettem... hangsúlyosan figyelembe”. (4. o.) Bírálómnak ebben a tekintetben részben igaza van, hiszen valóban nem tekintettem át módszeresen a nevezetes gyűjtemény minden Madison által írott esszéjét abból a szempontból, hogy melyikben említette meg a rabszolgaságot. Azokra a darabokra koncentráltam, amelyeket gondolatmenetem adott pontján a legrelevánsabbaknak tartottam, illetve, amelyekben a rabszolgaság kérdése lényegi elemként jelent meg. Persze, megint értelmezési vitába bonyolódhatnánk, hogy egy nagy terjedelmű dolgozat mekkora hányada tekinthető „hangsúlyos” figyelembevételnek.

Értekezésemben a *Föderalista* három Madison által írott darabjával foglalkoztam. Ezek a 10., a 42. és az 54. esszék, amelyeket vagy a negyedik elnök alkotmányozó konvención vagy az új alkotmány ratifikálásában játszott szerep kapcsán elemeztem. A leghíresebb, a nagy területű köztársaságban nagyobb eséllyel kialakuló, egymást egyensúlyban tartó érdekcsoportokról, a nagy területű köztársaság elméleti megalapozásáról szóló 10. esszét három oldal terjedelemben abból a szempontból vizsgáltam az alkotmányozó konvenció vitáival összefüggésben, hogy erre a köztársaságra mekkora veszélyt jelent, ha az északi és a déli régió kiéleződő ellentétei miatt sokféle érdekcsoport helyet két nagy tömb áll egymással szemben, mivel azok nem egymás ellensúlyozására, hanem legyőzésére törekednek.

A 42. esszére az alkotmány ratifikálásával foglalkozó fejezetben utaltam (354-355. o.), de részletes elemzésétől valóban eltekintettem. Ennek oka az volt, hogy Madison azon gyakorlatának szemléltetésére használtam, hogy az alkotmány elfogadtatása érdekében a ratifikációs viták során – így a *Föderalistában* is – már az új alkotmány olyan megoldásait is támogatta, amelyeket az alkotmányozó konvención még ellenzett. Ilyen volt, a rabszolga behozatal további húsz évre történő engedélyezésének kompromisszuma, amit a 42. esszében említett. Ez az esszé azonban alapvetően nem erről, hanem az új szövetségi kormányzat és a külföldi hatalmak kapcsolatrendszeréről, például arról szólt, hogy miért van joga az új

alkotmány értelmében a Kongresszusnak a külkereskedelem szabályozására, többek között a rabszolga behozatal vonatkozásában. Ezzel összefüggésben említette az alkotmány ellenzőinek azokat az érveit, amelyek több szempontból is bírálták a nevezetes kompromisszumot. Madison szerint a bírálók egy „törvénytelen tevékenység bűnös megtűrésének bélyegezték” azt, amelyik az európai népesség Egyesült Államokba történő bevándorlásának is gátja lehet. Ő maga viszont úgy vélte, hogy a rabszolgatartó rendszer távlati megszűnése szempontjából még mindig a lehető legjobb ez a megoldás, mivel a rabszolga behozatal további fenntartása csak néhány tagállam (Dél-Karolina, Georgia) érdeke, vagyis a többség minden nehézség nélkül keresztül fogja vinni húsz év múlva a rabszolga import megtiltását. Értekezésemben a 42. esszének ezt a tartalmát nem bontottam ki részletesen, mivel aktuális gondolatmenetem szempontjából ezt nem tartottam szükségesnek, de egy esetleges publikáció esetén ez is pótolható. Ugyanakkor, a 10. esszéhez hasonlóan, ezt is a rabszolgaság kérdése vonatkozásában vontam be a vizsgálódásaimba. Azt, hogy Madison a 42. esszé egész gondolatmenete szempontjából miféle jelentőséget tulajdonított a rabszolga behozatal tilalmával kapcsolatos részletnek, két dolog mutatja meg a legjobban. Az egyik, hogy a kilenc oldalas műből ez a rész nem egészen egy oldalt tesz ki, a másik pedig az a megjegyzése, amivel ezt a részt zárta: „Nem azért említettem ezeket a méltatlan félreértelmezéseket (ti. a kritikus véleményeket – L. Cs.), hogy megfeleljek rájuk, hanem azért, hogy érzékeltessem, milyen módon és milyen szellemben gyakorolják némelyek ellenzékiességüket a megalakítandó kormánnyal szemben”. Vagyis, a rabszolga behozatal eljövendő tilalmára vonatkozó részt nem „önmagáért”, a rabszolgaság problémája miatt illesztette be ebbe az írásába, hanem elsődleges célja ennek segítségével annak bemutatása volt, hogy az alkotmány ellenzőinek érvelése mennyire színvonalatlan. A rabszolgaság kérdése eszközként jelent meg Madison szemében egy nagyobb cél, az alkotmány ratifikálásának biztosítása érdekében.

Az 54. esszét öt oldal (343. o., 355-359. o.) terjedelemben az alkotmányozó konvencióval és a ratifikációs vitával kapcsolatban elemeztem a háromötödös szabállyal és a rabszolgák kettős jogi természetével összefüggésben, de ennek részleteire most nem kívánok kitérni. Nem tudom, hogy e három esszé használata megfelel-e a kellően „hangsúlyos figyelembevétel kritériumának”, de az biztos, hogy egyiket sem „más összefüggésekben”, hanem a rabszolgaság problémájával kapcsolatban vontam be vizsgálódásomba.

Igazát alátámasztandó, Gángó Gábor arra hívta fel figyelmemet, hogy a *Föderalista* teljes anyagában a „slaves”, a „slavery”, és az „Africans”, valamint a bírálóm által az N-word szóval jelölt, rasszista, de a korban széleskörűen használt „nigger” és „negro” kifejezések „akár

konkrét, akár metaforikus értelemben”, kizárólag Madison szövegeiben található meg (5. o.). Mivel azonban a nevezetes esszégyűjteményt a rabszolgaság vonatkozásában nem vettem hangsúlyosan figyelembe – vagyis nem elemeztem minden egyes olyan szegmensét, amelyekben a fenti kifejezések meg vannak említve – „nem fogalmaztam meg azt a kutatási kérdést, hogy vajon Madison és a rabszolgaság viszonyának alaposabb megértése „mennyiben járulhat hozzá a *Föderalistában* a rabszolgasággal kapcsolatban megfogalmazott madisoni nézetek újratermeléséhez, és így nem is csatolta vissza az eredményeket a *Föderalista* egy revideált olvasatához” (5. o.).

Gángó Gábor ezzel összefüggésben a 18., a 38., az 55. és az 58. esszét ajánlotta figyelembe, mint amelyek hozzájárulhattak volna Madison rabszolgasággal kapcsolatos nézeteinek egy „revideált olvasatához”. Ami a 18. esszét illeti, először is arra hívom fel a figyelmet, hogy azt – a 19. és a 20. darabhoz hasonlóan – Alexander Hamilton közreműködésével írta Madison, ami azt jelenti, hogy a szövegben nemigen lehet kimutatni, hogy melyik gondolat származik a virginiai vagy a New York-i politikustól. Vagyis, bármi is áll ebben az esszében a rabszolgaságról, az nem tulajdonítható egyértelműen Madisonnak. Ebben a darabban az ókori görög konföderációk jellegzetességeit tekintették át a szerzők abból a szempontból, hogy azok hogyan viszonyultak az új szövetségi alkotmány által létrehozott unióhoz. Ennek során a peloponnészoszi háború tanulságait is megvizsgálták és állapították meg, hogy „e háború a harcot kezdeményező athéniak pusztulását, rabszolgasorba süllyedését hozta magával”. A rabszolgaság kérdésének ez az egyetlen említése található a 18. esszében, ennek pedig semmi köze a rabszolgaság kérdéséhez a 18. század végi Egyesült Államokban vagy James Madison arról alkotott felfogásához. Ez volt az oka annak, hogy ezt a darabot nem használtam elemzésemben.

A 38. esszében szintén az új alkotmánnyal szembeni ellenvetéseket tárgyalta Madison, s ennek során vetette össze a régi Konföderációs Cikkelyeket és az új alaptörvénnyel. Alapvető törekvése természetesen ebben az esetben is az volt, hogy az utóbbit hozza ki győztesként az összehasonlításból. Ekkor mutatott rá egyetlen mondatban, hogy „az új alkotmány húsz évre engedélyezi a rabszolga-behozatalt? A régi örökre engedélyezte.” Itt tehát megint csak arról van szó, hogy a rabszolga import korlátozására vonatkozó, az alkotmányozó konvención általa még ellenzett kompromisszumot használta fegyverként az alkotmány kritikusaival szemben, mondván, hogy az új alkotmány a rabszolgaság korlátozása szempontjából is jobb feltételeket teremtett. Madisonnak a rabszolga behozatalt korlátozó kompromisszumra vonatkozó nézeteit elég részletesen tárgyaltam, amikor az alkotmányozó konvención képviselt felfogását

vizsgáltam, s ezért nem tartottam szükségesnek, hogy a fenti egyetlen mondat kedvéért a 38. esszét külön is megemlítsen.

Az 55. esszében a szövetségi Képviselőház létszámának kérdését tárgyalta Madison abban az összefüggésben, hogy az Egyesült Államok lélekszámának növekedése következtében meddig növelhető az egy képviselő által képviselt állampolgárok száma. E kalkulációkkal összefüggésben utalt megint csak egyetlen mondatban arra, hogy amennyiben az alkotmányban rögzített formulát követve körülbelül harmincezer lakosra esne egy képviselő, akkor három év múlva „a képviselők száma legalább százra növekednék. Ha a néger arányszámát háromötödre becsüljük, akkor aligha kétséges, hogy akkorra az Egyesült Államok lakossága hárommillió lesz – bár lehet, hogy már most is ennyi”. Ebben az esetben újfent arról van szó, hogy Madison nem önmagában, a kérdést írása középpontjába állítva említette a rabszolgaság problémáját, hanem arról, hogy megint illusztrációként használta egy másik probléma megvitatása során. A háromötödös szabálynak természetesen alapvető jelentősége volt a rabszolgaság korabeli megítélés szempontjából, de ebben a részletben nem ennek kifejtéséről van szó. Madisonnak a háromötödös szabály kialakulásában és megítélésében játszott kiemelkedő szerepét pedig nagyon részletesen tárgyaltam akkor, amikor a Konföderációs Kongresszusban és az alkotmányozó konvención folytatott tevékenységét vizsgáltam, illetve, amikor az 54. esszét elemeztem. Ami pedig az 58. darabot illeti, annak sem az eredeti angol szövegében, sem pedig annak magyar fordításában azok többszöri átbogarászása után sem találtam egyetlen utalást sem a Gángó Gábor által fentebb említett kifejezésekre.

Mindebből legalább három következtetés adódik:

1. A *Föderalista* valamennyi általam felhasznált darabját a rabszolgaság problémájával kapcsolatban tárgyaltam.
2. A bírálóm által említett és általam nem tárgyalt esszék nem tartalmaznak olyan többlet információt, amelyek az általam értekezésem valamelyik pontján tárgyalt szempontokhoz képest olyan új aspektusokat vetnének fel Madison rabszolgasággal kapcsolatos felfogása vonatkozásában, amelyek alapján elvégezhető lenne „a *Föderalistában* a rabszolgasággal kapcsolatban megfogalmazott madisoni nézetek újra értelmezése”, s így aztán nincs mit visszacsatolni „a *Föderalista* egy revideált olvasatához”. (5. o.)
3. Számomra úgy tűnik, hogy Gángó Gábor a *Föderalista* vizsgálata során, a saját maga által felállított mércével ellentétben, nem a „szövegeket állította vizsgálódása

középpontjába”. Szövegéből az látszik, hogy rákeresett ugyan a fentebb említett kifejezésekre, de a kérdéses esszék szövegét nem vizsgálta meg.

A fentiek arra is felhívják a figyelmet, hogy a *Föderalista* Madison által írott esszéi – az 54. darab kivételével – nem töltötték be kitüntetett szerepet a negyedik elnök rabszolgasággal kapcsolatos gondolkodásában. Ezek az írások a rabszolgaság vonatkozásában egy folyamat részét, egy fejlődési út egyik állomását, nem pedig egy tartós megállót jelentettek. Céljuk alapvetően nem a rabszolgaság kérdésének alapos, a gyakorlati és az elméleti szempontokat teljes-körüln érvényesítő körül járása volt, hanem az, hogy illusztrációs alátámasztó érveket szolgáltatassanak az új alkotmány elfogadása mellett. Madison egy gyakorlati politikai célt kívánt elérni általuk. Az újabb kutatások pedig arra is rámutattak, hogy a *Föderalista* korabeli hatása és ismertsége korántsem volt akkora, mint amit az esszégyűjtemény később kialakult kultusza alapján gondolhatnánk.

Hörcher Ferenc kevésbé konkrét formában szintén felvetette, hogy „nem lett volna-erdemes egy külön fejezetben tárgyalni Madisont, mint a *Federalist Papers* íróját?” (5. o.) Ő is elfogadta, hogy a 42. és az 54. esszé vizsgálatával részben eleget tettem ennek a kíváncsúnak, két okból kifolyólag mégis úgy gondolta, hogy jó lett volna egy ilyen fejezet beiktatása. Részben „a *Föderalista* későbbiekben a történelemben befutott pályája miatt”, másrészt pedig azért, mert az esszégyűjteményben Madison publicistaként jelent meg, akinek „szerepköre... eltér a politikusétól, ezért összevetésük gyümölcsöző lehetett volna” (5. o.).

Ami bírálóm első felvetését illeti, ebben a vonatkozásban elsősorban az a kérdés izgatott, hogy Madison ott és akkor, a ratifikációs vitában mit kívánt kifejezni és elérni írásaival. Ebből a szempontból nem tűnt ezzel egyforma fontosságú kérdésnek, hogy a negyedik elnök nézeteit hogyan értékelték „a *Föderalista* későbbiekben a történelemben befutott pályája” tükrében (5. o.). Arra pedig fentebb szintén utaltam, hogy keletkezésének idején a *Föderalistát* meglehetősen kevesen ismerték, s a bírálóm által említett nimbusza csak a későbbiekben alakult ki. Hörcher Ferenc második megjegyzésére pedig azt tudom felelni, hogy az esszégyűjteményben Madison valóban publicistaként, de olyan politikai publicistaként jelent meg, aki írásaival meghatározott politikai cél elérése érdekében tevékenykedett. Vagyis a *Föderalista* vonatkozásában a politikusi és a publicistai szerepkör teljes mértékben össze kapcsolódott egymással. Azt hiszem, hogy bírálóm elsősorban nem is erre, hanem a politikai teoretikusi és a publicistai szerep elválására gondolt. Értekezésemben és a fentiekben is kitértem arra, hogy politikai publicistaként Madison milyen szerepet tulajdonított a rabszolgasággal kapcsolatos részleteknek a *Föderalista* esszékben.

A fentebb említett, értekezésem tartalmi mondanivalójának lényegét érintő megjegyzéseik mellett, bírálóim kisebb jelentőségű észrevételeket is tettek. Válaszom végén ezekre reagálok.

Kontler László rendkívül éles szemmel vette észre, hogy értekezésem 343. oldalán úgy nyilatkoztam, hogy a rabszolgák kettős jogi természetének taglalása túlmutat értekezésem keretein, utóbb aztán – szerinte „helyénvaló módon” – mégis sor kerítettem rá. A bírálóm által kiemelt megjegyzésem egyszerűen figyelmetlenségből maradt benne a szövegben. Ebben a részben arról írtam, hogy az 1787. évi alkotmányozó konvención hogyan merült fel a rabszolgaság kérdése. Ezt a témát egy különálló tanulmányban is feldolgoztam és publikáltam, s ebben valóban nem kívántam kitérni a rabszolgák kettős jogi természetének problémájára. Ezért illesztettem e tanulmány szövegébe az erre vonatkozó megjegyzést. Ezen írásom egy kibővített változata bekerült értekezésem szövegébe, viszont ebben figyelmetlenségből benne maradt az eredeti tanulmányban olvasható elhárító megjegyzés. Így aztán ez ellentmondásba került azzal, hogy értekezésemben részletesen foglalkoztam a rabszolgák kettős jogi természetének kérdésével.

Szintén Kontler Lászlónak okozott gondot, hogy értekezésemben a szélesebb értelemben vett déli régió déli területeit hol az Alsó-Dél, hol pedig a Mély-Dél elnevezéssel illetem. A helyzet az, hogy az Alsó-Dél kifejezést körülbelül a 18. század végéig, a 19. század elejéig alkalmazták a későbbi Egyesült Államok Virginiától délre fekvő területeire. Ez a gyarmati korban a két Karolinát, Georgiát, Kelet és Nyugat Floridát, valamint Louisianát jelentette. Gazdasági-társadalmi régióként azonban az Alsó-Dél nem esett teljesen egybe a fenti gyarmatok politikai határaival. Észak-Karolina északi területei ebben a tekintetben inkább a Felső-Délhez (Maryland, Virginia) tartoztak. A Mély-Dél kifejezés a fenti értelemben vett Alsó-Délhez képest egy jóval nagyobb területet foglalt magába. Lényegében azt a régiót, ahol jelentős mértékben elterjedt a gyapottermesztés és az ehhez kötődő rabszolgatartó gazdálkodás. A korábban említett alsó-déli államok mellett Alabama, Arkansas, Mississippi és Texas tartozott ide. Az új elnevezést a gyapottermesztés jelentőségének megnövekedésével párhuzamosan a 19. század elejétől kezdték használni. Mivel értekezésem a gyarmati kor tárgyalásával kezdődik, e részek vonatkozásában az Alsó-Dél kifejezést használtam, míg a 19. századi fejezetekben a Mély-Dél elnevezést alkalmaztam. Bírálómnak igaza van abban, hogy a tisztánlátás érdekében mindezt legalább egy lábjegyzetben jelezhettem volna.

Végezetül még egyszer megköszönöm Gángó Gábornak, Hörcher Ferencnek és Kontler Lászlónak az értekezésem elolvasásába és bírálataik elkészítésébe fektetett idejüket és energiájukat. Észrevételeikből nagyon sokat tanultam, s azok számos kérdés átgondolására készítettek, többségüket pedig mindenképpen beépítem értekezésem publikálandó változatába.

Debrecen, 2026. május 21.

Lévai Csaba

egyetemi tanár,

Debreceni Egyetem,

Történelmi Intézet